

УДК 7.02:726:2-523.4(477)

ЕСКІЗНІ МАЛЮНКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТІНОПИСЦІВ У ХРАМАХ ХІ СТОЛІТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Інна Дорофієнко

Публікація присвячена розкритим з-під пізніших нашарувань ескізним малюнкам на стінах давніх храмів XI ст. Київської Русі: Спасо-Преображенського собору в Чернігові і Софійського собору в Києві.

Ключові слова: ескізні малюнки, дослідження, реставрація, зображення хрестів і фігур, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Софія Київська.

Публикация посвящена раскрытым из-под позднейших наслоений эскизным рисункам на стенах древних храмов XI в. Киевской Руси: Спасо-Преображенского собора в Чернигове и Софийского собора в Киеве.

Ключевые слова: эскизные рисунки, исследование, реставрация, изображения крестов и фигур, Спасо-Преображенский собор в Чернигове, София Киевская.

The paper deals with the sketchy drawings exposed from under the posterior layers of walls of the XIth century Kyivan Rus' ancient churches: Church of the Transfiguration in Chernihiv and Saint Sophia's Cathedral in Kyiv.

Keywords: sketchy drawings, crosses, figures, XIth century, studies, restoration, Church of the Transfiguration in Chernihiv, Saint Sophia's Cathedral in Kyiv, medieval monumental painting.

Питання про наявність ескізнích малюнків в середньовічному монументальному живопису, зафіксованих на стінах стародавніх храмів, не є новим. Ще у 20-х роках ХХ ст. М. Макаренко відзначив кілька ескізнích зображень на щоглі південно-західного стовпа Спасо-Преображенського собору ХІ ст. в Чернігові, подавши серед ілюстрацій ескіз фігури одного святого і розквітлий хрест [8, с. 78–80, рис. 60, 61] (іл. 1). Щоправда, останнє зображення виконано в іншій техніці: прорізування по тиньку, але дослідник долучає його до характеристики орнаментального декоративного розпису, сприймаючи як ескіз [8, с. 78, 79, рис. 61].

Означена тематика в мистецтвознавчих колах постала знову на порядок денний у 1946–1960 роках, під час реставрації розпису інтер'єру Софійського собору в Києві, зокрема фресок приділу Святого Георгія – напівфігури юнака та профільного зображення бородатого чоловіка на північній стіні конхи. Утім, за твердженням В. Лазарева, «голови юнака і літнього чоловіка» давно просвічувалися крізь синю фарбу тла кон-

хи, та їх звично розглядали як роботу реставраторів ХІХ ст. [6, с. 188, ил. 80].

Відомі різні тлумачення цього факту реставраторами та дослідниками (М. Сичов, П. Юкін, Г. Логвин, В. Лазарев та ін.). Так, у щоденникових записах П. Юкіна від 9.04.1936 року міститься повідомлення: «Произведен осмотр конхи Георгиевского придела. Под слоем копоти и грязи на северной части конхи едва заметны (слева от фигуры Георгия) контуры двух поясных изображений. Предел почти весь очищен от масляных записей. Расчистка производилась, как видно, насухо и почти все фрески сильно попорчены. Дата и автор расчисток неизвестны» [12, с. 10]. М. Сичов, а за ним і Г. Логвин, уважали названі зображення підробками. Останній, зокрема, писав, що 1949 року був свідком суперечки між М. Сичовим і В. Лазаревим щодо їхнього походження. Згодом, у 1969 році, досліджуючи фрески собору, Г. Логвин особисто «встановив», «що ці голови є підробкою, зробленою реставраторами, очевидно, як шарж. Їх написано не пензлем, а вишкрябано скальпелем реставратора по синьому

ІСТОРІЯ

тлі, через що оголився підфресковий тиньк, так, як це робиться в техніці сграфіто» [7, с. 175–176; 13, с. 121–122].

Під час повоєнної реставрації собору, коли було розчищено його фрески, з'ясувалося, що зображені фігури на північній стіні конхи приділу Святого Георгія були намальовані на вологому шарі первісного тиньку, а потім перекриті синьою фарбою тла. Реставратори дорозкрили цей шар покриття й залишили його контрольну ділянку по центру зображення юнака.

На думку В. Лазарева, «напівфігура юнака зображує св. Георгія і була, вірогідно, виконана для тренування руки, або як зразок, що дав старший майстер молодшому. Представлена поряд у профіль голова літнього бородатого чоловіка настільки індивідуальна, що її дуже хочеться трактувати як портрет одного з працюючих на ризтовці художників» [6, с. 188, ил. 80]. Із цим важко не погодитись, бо такі зразки, за свідченнями дослідників, були розповсюджені й у світовому середньовічному монументальному живопису, якщо «врахувати високу ціну на пергамент, а пізніше й папір». Аналогічні ескізи було виявлено на стіні баптистерію в Падуї й на одній із фресок Сіньореллі в соборі Орв'єто [15, р. 61–62, tab. 22; 14, р. 194–202]. Автентичність названих зображень, слідом за В. Лазаревим, визнавало чимало російських дослідників, зокрема Н. Дьоміна [1, с. 10, прим. 5, іл. між с. 22, 23].

У першій половині 80-х років ХХ ст. ця тема знову зацікавила фахівців Національного Софійського заповідника. На їхнє замовлення корпорація «Укрреставрація» виконала реставрацію та техніко-технологічне дослідження розпису північної стіни конхи Георгіївського приділу Софійського собору методом масспектрометрії. У результаті проведених робіт було доведено ідентичність синього пігменту покриття тла композиції і зображень юнака та бородатого чоловіка [3, с. 2]. Розкриття нижнього зображення скальпелем, «насухо», що лишило по собі сліди від цієї процедури [4], увело деяких дослідників в оману, але одна з виконавиць цього розкриття в 50-х роках О. Плющ підтвердила факт ідентичності пігментів обох

шарів у 80-х роках ХХ ст. у приватній бесіді з автором статті.

Ю. Асеев підтримав автентичність первісного малюнка на північній стіні приділу Святого Георгія, покладаючись на додаткові сучасні методи дослідження й наявність у натурі ескізу – голови св. Георгія в техніці фрески [9, с. 37–38, іл. 23]. Не викликала сумніву автентичність названих зображень (погруддя юнака анфас і голови літнього бородатого чоловіка в профіль) і в колишньої наукової співробітниці Національного заповідника «Софія Київська» Н. Нікітенко, яка тривалий час вивчала фрески інтер'єру собору в натурі. Утім, поява цих образів-ескізів, на її думку, була викликана не прозаїчною «пробою пензля» чи навіть пустощами давніх фрескістів, а цілком певними духовними пориваннями їх авторів. За визначенням дослідниці, «такі ескізи – своєрідна закодована молитва, яку мало почути лише небо, уособлене св. Георгієм» [10, с. 131, 132, рис. 2]. Воднораз авторка розрізнила ідейний сенс зображень. Якщо образ юнака є, на її переконання (що спирається на думку Н. Дьоміної), відтворенням св. Георгія, то профільне зображення голови представляє світську («мирську») особу, наймовірніше, «воїна в шкіряному (?) шоломі, з явно портретними рисами: скошеним лобом із виразним надбрів'ям, крупним загостреним носом і акцентованою важкою нижньою щелепою з великим виступаючим вперед роздвоєним підборіддям» [10, с. 132]. Наразі «дотримано правило поєднання літургійного та історичного, священного та мирського образів: по-перше, на передньому плані – св. Георгій, на задньому – мирський персонаж; по-друге, хоча їхні голови розміщені на одному рівні, голова святого значно більша, а мирського персонажа – менша; по-третє, молитовний образ св. Георгія написаний фронтально, так, що глядач пристойть йому, натомість воїн, зображений у профіль, звернений не до глядача, а до св. Георгія, себто також перебуває у пристойності йому...» [10, с. 133]. Щобільше, дослідниця вважає ескізні зображення відтворенням «приходу» до св. Георгія й молитовного пристояння перед ним князя Володимира [10, с. 133].

ІННА ДОРОФІЄНКО. ЕСКІЗНІ МАЛЮНКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТИНОПИСЦІВ...

Ю. Коренюк та Н. Світлична в публікації про фрагменти фресок XI ст. Спасо-Преображенського собору в Чернігові зазначають, що у їх вивченні є один важливий об'єкт, який неодмінно має бути предметом наукового дослідження – це малюнки, зроблені безпосередньо на поверхні мурувального розчину, що виявлені в Спаському соборі при видаленні тинькових нашарувань XVII–XIX ст. Воднораз ці автори вказали лише на один достеменно відомий їм зразок подібного настінного малювання: на невеликий хрест (заввишки 10 см), «промальований червоною вохрою на муруванні західної грані західного стовпа аркади південної частини хорів» [5, с. 61, 68, іл.].

Під час роботи художників-реставраторів корпорації «Укрреставрація» в Спасо-Преображенському соборі в Чернігові в 1979–1996 роках з-під пізніших нашарувань на давньому тиньку було розкрито ще понад сорок малюнків XI ст., «виконаних фарбами різного кольору та свинцевими олівцями. Мотиви зображень різноманітні – від хрестів різних конфігурацій до зображень фігур» [11, с. 58]. Деякі з них мали погане збереження. Про це повідомляв один з виконавців цих робіт В. Поліщук на науковій конференції Національного заповідника «Софія Київська», присвяченій пам'яті І. Моргилевського [11, с. 57–58].

Із цієї кількості розкритих малюнків ми відібрали лише ті фото, що краще збережені і в яких читається колір, зафіксований там. Ураховуючи те, що архів майстерні з реставрації живопису згорів під час нинішньої реконструкції Гостинного двору в Києві, де містилася майстерня, власний архів реставратора – чи не єдине джерело інформації про ці знахідки.

Нижче ми подаємо фотовідбитки малюнків XI ст. на тиньку південної стіни на рівні хорів Спасо-Преображенського собору XI ст. в Чернігові, розкриті й збережені на фото під час реставрації 1979–1996 років реставратором В. Поліщуком.

1. Хрест – шестираменний, жовтого вохристого кольору, закріплений на підставці і обрамлений смугою коричневого кольору. Розмір зображення до 15 см (іл. 1).

2. Три хрести різної форми й кольору – жовтого, темно-коричневого й напівстертого чорного (іл. 2).

3. Нижня частина хреста, виконана темною вохрою, обрамлена чорною смугою. На нижньому рамені – прорізаний на тиньку шестираменний хрестик з написом «ДміТрь» (іл. 3).

4. Зображення літнього чоловіка. Виконано, вірогідно, свинцевим олівцем, хоча нижня частина збережена гірше, має колір темної вохри. Розмір малюнка – 20 см (іл. 4).

5. Чоловіча фігура, виконана пензлем в одному кольорі зі скошеним у лівий бік поглядом в обрамленні і з проробкою малюнка вбрання (іл. 5).

6. Зображення чоловічої постаті зі схрещеними руками в три чверті ліворуч від глядача, перед нею – шестираменний хрест, розквітлий у нижньому рамені. Ескіз виконано свинцевим олівцем. Розмір композиції 15 см x 20 см (іл. 6).

7. Зображення двох чоловічих фігур виконано свинцевим олівцем. Та, що праворуч – із хрестом у правій руці, друга (ліворуч від неї, дуже поганої збереженості) – з книгою, що закриває правий бік обличчя; також намальована свинцевим олівцем, а внизу, ліворуч на рівні торса – чотириохраменний хрест коричневого кольору (іл. 7).

8. Рисунок свинцевим олівцем фігури з благословляючим жестом правої руки і маленькою голівкою на довгій шиї. Зображення поясне. Нижня частина фрескового тиньку має зображення жовтого рівнораменного хрестика й жовті вохристі рисочки навколо (іл. 8).

9. Фігура людини з пишним волоссям на голові. Нарисована свинцевим олівцем. Пізніше поверхня зображення була посічена задля кращого щеплення наступного (горішнього) шару тиньку (іл. 9).

10. Фігура людини з коротко стриженним волоссям на голові, із зігнутою в лікті правою рукою, у плащі з фібулою. Рисунок, що добре зберігся, виконано свинцевим олівцем. Праворуч – відтворено людську голову більшого розміру з пишним волоссям, пророблену лише олівцем. Обличчя зама-

ІСТОРИЯ

льоване жовтою вохрою (розмір першої фігури 5 см x 3,5 см, голови – 8 см x 7,5 см) (іл. 10).

11. Чоловіча постать виконана пензлем, коричневою фарбою, з хрестом у правій руці. Розмір фігури – 15 см x 10 см (іл. 11).

Малюнки, розкриті київськими реставраторами, справляють враження як тематичних малювань, так і «жартівливих праць майстра під час його відпочинку», за висловом М. Макаренка, що мало місце й під час розкриття зображення в 1920-х роках. На нашу думку, ці малюнки за тематикою близькі до зображень бородатого чоловіка на північній стіні Георгіївського приділу Софійського собору в Києві.

Література

1. *Демина Н. А.* Отражение поэтической образности в древнерусской живописи (на примере иконы «Георгий-воин» XI–XII веков) / Н. А. Демина // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 7–24, ил.
2. *Дорофієнко І.* Деякі підсумки реставрації монументального малярства пам'яток архітектури України домонгольської доби / І. Дорофієнко // 3 історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К., 1996. – С. 44–48.
3. *Иваненко В. Д., Блажиевский И. П., Дорофиев И. П., Редько П. Я., Коваленко О. А.* Отчет о реставрации настенной живописи алтарной части Георгиевского предела Софийского собора в Киеве / Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. – К., 1983. – 2 с.
4. *Калениченко Л. П., Плющ О. Ф., Мамолат Е. С.* Научно-технический отчет по теме № 3 : Исследования и реставрация памятников искусства. Раздел на 1958 г. : Исследование состояния настенной живописи Георгиевского и Владимирского пределов киевского Софийского собора. – Науковий

архів Національного заповідника «Софія Київська», № 294/1, 158 арк., іл.

5. *Коренюк Ю., Світлична Н.* Фрагменти фресок XI ст. Спасо-Преображенського собору в Чернігові / Юрій Коренюк, Ніна Світлична // Студії мистецтвознавчі. – 2010. – Чис. 4. – С. 55–71, іл.

6. *Лазарев В. Н.* Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. / В. Н. Лазарев. – М. : Искусство, 1979. – 112, 524, XV с., ил.

7. *Логвин Г. Н.* К истории сооружения Софийского собора в Киеве / Г. Н. Логвин // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология : ежегодник 1977. – М. : Наука, 1977. – С. 169–186, ил.

8. *Макаренко М.* Чернігівський Спас. Археологічні дослідження року 1923 / Микола Макаренко. – К. : 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – [6], 90, 5 с., іл., XXII табл.

9. *Мистецтво Київської Русі : альбом / автор-упоряд. Ю. С. Асєєв.* – К. : Мистецтво, 1989. – 60, 266 с., іл.

10. *Нікітенко Н. М.* Образи засновників Софії Київської в сюжетах її бічних вітарів / Н. М. Нікітенко // Софійські читання: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (м. Київ, 28–29 травня 2009 р.). – К., 2010. – С. 129–147, іл.

11. *Поліщук В.* Реставрація монументальних розписів Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1979–1996 рр.) / В. Поліщук // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень : тези наук. конференції Нац. заповідника «Софія Київська». – К., 1996. – С. 57–58.

12. *Рясная Т.* Дневники работ Павла Ивановича Юкина по реставрации фресок Софии Киевской в 1935–1936 гг. / Т. Рясная // Софія Київська. Візантія. Русь. Україна. – К., 2012. – Вип. II : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). – С. 372–438, ил.

13. *Собор Святої Софії в Києві : книга-альбом / автор тексту Г. Н. Логвин ; упоряд. : Г. Н. Логвин, Н. Г. Логвин.* – К. : Мистецтво, 2001. – 352 с., іл.

14. *Bertini Calosso A.* Disegni tracciati ad affresco da Luca Signorelli nel Duomo di Orvieto / A. Bertini Calosso // Rivista d'Arte. – 1941. – XX. – P. 194–202.

15. *Pitture murali nel Veneto e tecnica dell'affresco.* – Venezia, 1960.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Мистецтвознавчих досліджень такого явища, як ескізні малюнки на первісному тиньку стін вітчизняних середньовічних храмів, небагато. Першим на них звернув увагу М. Макаренко у 20-х роках XX ст. під час дослідження (разом з І. Моргілевським) Спасо-Преображенського собору XI ст. в Чернігові.

Реставраційні роботи в інтер'єрі Софійського собору в Києві різного часу теж виявили такі зразки розпису, сховані під нашаруваннями фарби. Це – зображення напівфігури юнака анфас та бородатого чоловіка в профіль на північній стіні конхи приділу Святого

ІННА ДОРОФІЄНКО. ЕСКІЗНІ МАЛЮНКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТІНОПИСЦІВ...

1
2

ІСТОРИЯ

ІННА ДОРОФІЄНКО. ЕСКІЗНІ МАЛЮНКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТИНОПИСЦІВ...

6

7

3 4

5 8

ІСТОРИЯ

9 11
10

ІННА ДОРОФІЄНКО. ЕСКІЗНІ МАЛЮНКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТИНОПИСЦІВ...

Георгія. В. Лазарев, публікуючи їх, подав відомості про подібні середньовічні малюнки і за кордоном, зокрема в Італії.

Утім, тлумачення таких рисунків досить відмінні. Так, київські зразки дослідники вважали або ескізами, виконаними давніми фрескістами в ході роботи над монументальними композиціями (В. Лазарев, Н. Дьоміна), або їхніми довільними витворами, або навіть жартівливими начерками, що постали під час відпочинку від основної роботи. Деякі вчені надали їм сакрального значення (Н. Нікітенко). Урешті, дехто з реставраторів та істориків мистецтва сприйняв їх за жартівливу витівку реставраторів ХІХ ст. (М. Сичов, Г. Логвин).

Під час реставраційних робіт, що проводилися впродовж 1979–1996 років в інтер'єрі чернігівського Спасо-Преображенського собору ХІ ст., було виявлено ще декілька зображень означеного типу. Ці малюнки розширюють наші дотеперішні уявлення про характер, репертуар і місце таких зразків у структурі середньовічного настінного малярства собору. Публікація світлин, що їх свого часу зробив реставратор В. Поліщук, прислужиться справі визначення сенсів і функції цих зображень.

Ключові слова: ескізні малюнки, дослідження, реставрація, зображення хрестів і фігур, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Софія Київська.

Искусствоведческих исследований такого явления, как эскизные рисунки на стенах отечественных средневековых храмов, немного. Первым на них обратил внимание Н. Макаренко в 20-е годы ХХ в. в процессе изучения (вместе с И. Моргилевским) Спасо-Преображенского собора ХІ в. в Чернигове.

Реставрационные работы в интерьере Софийского собора в Киеве разного времени также выявили такие образцы росписи, скрытые под позднейшими наслоениями красок. Это – изображение полуфигуры юноши анфас и бородатого мужчины в профиль, размещенных на северной стене конхи придела Святого Георгия. В. Лазарев, публикуя их, привел сведения о подобных средневековых рисунках и за рубежом, в частности в Италии.

Однако толкования таких рисунков весьма различны. К примеру, киевские образцы исследователи считали или эскизами, выполненными средневековыми фрескистами в процессе работы над монументальными композициями (В. Лазарев, Н. Демина), или их свободными творениями, или даже шутливыми начерками, возникшими во время отдыха от основной работы. Некоторые ученые видят в них сакральный смысл (Н. Никитенко). Наконец, кое кто из ученых воспринимает их шуткой реставраторов ХІХ в. (М. Сычов, Г. Логвин).

Во время реставрационных работ, которые проводились в 1979–1996 годах в интерьере черниговского Спасо-Преображенского собора ХІ в., были обнаружены еще несколько изображений такого типа. Эти рисунки расширяют наши представления о характере, репертуаре и месте подобных изобразительных образцов в структуре средневекового живописного убранства собора. Публикация фотографий, снятых в свое время реставратором В. Полищуком, послужит делу определения смысла и функции названных рисунков.

Ключевые слова: эскизные рисунки, исследования, реставрация, изображение крестов и фигур, Спасо-Преображенский собор в Чернигове, София Киевская.

Among the studies in art criticism, there are few ones of such a phenomenon as the sketchy drawings on original stucco of domestic medieval churches. M. Makarenko was the first who paid an attention to this in the 1920s, since he and I. Morhilevskyi commenced researching the XIth century Church of the Transfiguration in Chernihiv.

The restoration work in interior of the Saint Sophia's Cathedral in Kyiv done at different times has also revealed that sort of paintings hidden under the paint layers. Those were the images of a lad's full-faced semi-figure and a bearded man in profile on the northern wall of St. George

side chapel's conch. The publication of V. Lazarev on this occurrence has supplemented some more information about similar phenomena in the foreign countries, particularly in Italy.

The interpretations of the sketches are quite different. Some researchers considered the Kyivan specimens as the sketches drawn by the frescoists in course of creating the monumental compositions (V. Lazarev, N. Diomina). Some believed them to be the spontaneous creations done by the masters while taking a rest from direct work, or even a kind of jocose outlines of people around them, and others attach a sacral sense to them (N. Nikitenko). Finally, there were some restorers and historians who took them as a facetious fancy of the XIXth century restorers (M. Sychov, H. Lohvyn).

The 1979–1996 restoration work of interior of the XIth century Church of the Transfiguration in Chernihiv discovered some more images in question. Those images expand our previous conceptions of nature, repertoire and place of such specimens in composition of church's medieval mural painting. The publication of the photographs done by restorer V. Polishchuk in his time will be helpful for defining the senses and functions of images under discussion.

Keywords: sketchy drawings, studies, restoration, crosses, figures, Church of the Transfiguration in Chernihiv, Saint Sophia's Cathedral in Kyiv.